

УДК 903.4(477.51)“632”

П. М. Васильєв

МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОГО ГРАВЕТУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ СТОЯНОК ПУШКАРІ І ТА КЛЮСИ

Представлена робота демонструє результати дослідження, що мало на меті дати загальну характеристику мікролітичним комплексам стоянок Пушкарі І та Ключи, і провести їх порівняльний аналіз. Отримані результати засвідчують специфіку у виготовленні та використанні мікролітичних вкладенів на межі максимуму останнього зледеніння. Крім того, в статті вводиться в науковий обіг новий матеріал.

Ключові слова: Північна Україна, басейн р. Десна, верхній палеоліт, пізній гравет, пам'ятки пушкарівського типу, мікролітичний комплекс.

ВСТУП

На території Подесення широко представлені археологічні пам'ятки різних часів та культурних проявів. Серед них окремо слід виділити стоянки доби палеоліту, на яких зафіксовані залишки господарських та житлових конструкцій, вогнищ тощо (рис. 1). До таких належать і Пушкарі І (Борисковський 1949, с. 155—188; Беляєва 2002), що розташовуються на високому правому березі р. Десна (рис. 2: І) поблизу с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н Чернігівська обл.). Пушкарі І є епонімом для назви окремого типу пам'яток, які демонструють локальний варіант адаптації людини до умов навколишнього середовища на межі максимуму останнього зледеніння. До пушкарівського типу пам'яток відноситься також стоянка Ключи (Шовкопляс 1967, с. 187—189; Гладких 1967, с. 204—207; Ступак 2008, с. 71—85), яка розташована на краю плато і схилі глибокої давньої балки (рис. 2: ІІ), що входить в долину р. Цата, правої притоки р. Снов басейну р. Десна (с. Ключи Сновський р-н Чернігівська обл.).

Із часу відкриття пушкарівської групи пам'яток серед дослідників постало питання щодо часу іс-

нування та місця отриманого матеріалу серед культурних проявів у верхньому палеоліті як України, так і Східної Європи загалом. Дана робота покликана продемонструвати спільні та відмінні риси серед специфічної категорії виробів зі вторинною обробкою — мікролітичні вироби, що отримали широке розповсюдження у прильодовикових мисливців доби верхнього палеоліту.

Перед початком необхідно визначитись із термінологічною базою, адже сам термін «мікроліт» набув невластивих йому ознак. Традиційно термін «мікроліт» застосовують при визначенні певних типів знарядь праці із затупленим краєм. Основною морфологічною ознакою якого є *принцип формування робочого леза*, що утворюється поєднанням необробленої гострої поверхні заготовки із затупленою ретушню частиною, яка їй протистоїть (Нужний 2008, с. 21—23). Мікролітичні вироби розглядаються як наборні елементи композитних знарядь з органічних матеріалів, де у поєднанні один з одним вони утворювали робоче лезо / леза.

Представлене дослідження базується на матеріалах що походять з двох пам'яток Пушкарі І та Ключи. Пушкарі І презентовані колекцією з розкопу VII (розкопки 1998—2018 рр. В. І. Беляєва, П. М. Васильєв), яка налічує 36777 одиниць крем'яних виробів, де: 4 % складають вироби зі вторинною обробкою, а з них 28 % — мікролітичні вироби з фрагментами. Для розкопу VII також наявна серія радіокарбонних дат в діапазоні 19—20 тис. р. т. (Грибченко, Куренкова 2014, с. 99—115). Ключи презентовані матеріалом з розкопу 1966 р. під керівництвом І. Г. Шовкопляса, що налічує 9372 одиниць крем'яних виробів, де: 7,5 % складають вироби зі вторинною обробкою, а з них 35,5 % — мікролітичні вироби з фрагментами.

Рис. 1. Карта розташування основних верхньопалеолітичних пам'яток середньої течії р. Десна: 1 — Пушкарі I; 2 — Клюси; 3 — Мізин; 4 — Бужанка I; 5 — Оболюня

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСІВ

Пушкарі I. Найбільш чисельним та виразним серед виробів зі вторинною обробкою стоянки Пушкарі I є мікролітичний комплекс, що представлений 416 одиницями (або 28 %). За своїми морфологічними ознаками він розподіляється на дві основні групи: *вістря та прямокутники* (табл. 1).

Вістер з притупленим краєм нараховується 97 (23 %) цілих виробів та 63 дистальних фрагментів, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 одиниць), вісім на пластинках, і лише один на мікропластині. За морфологією та типом ретуші серед них виділено такі типи.

1. *Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю* — 45 одиниць, розмірами: min 29 ×

8 × 3 мм, max 63 × 20 × 9 мм (в середньому 46 × 14 × 5 мм) (рис. 3; 4). Ретуш стрімка двосхідчата, обрубуюча, оброблений край має випуклу / гостроскошену (17 одиниць) та пряму форми (28 одиниць). У 21 випадку проксимальна частина вістер тронкована: 17 — дорсально, 3 — вентрально, 1 — має сліди дорсально / вентрального плоского підтісування, та 1 — тронковане за допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Решта вістер зі збереженим відбивним горбком, та чотири — із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 29 випадках оформлена на дистальній частині заготовки, і в 16 — на проксимальній.

2. *Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю* — 41 од., розмірами: min 42 × 13 × 4 мм, max 77 × 25 × 10 мм (в середньому 55 × 19 × 7 мм) (рис. 5—7). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, 2—3 східчастої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушшю край у 15 випадках має випуклу або гостроскошену форму, і в 26 — пряму. Проксимальна частина, також у більшості тронкована: дорсально — 15 одиниць, вентрально — 2 одиниці, вентральне плоске підтісування — 10 одиниць. Вістер зі збереженим відбивним горбком нараховується 9 одиниць, та 5 одиниць з частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 27 прикладах оформлена на дис-

Таблиця 1. Пушкарі I, розкоп VII, мікролітичний комплекс

Назва	Одиниці	%
Прямокутники	35	8
Вістря з притупленим краєм	97	23
Фрагменти:	256	64
проксимальні / медіальні	193	73
дистальні частини вістер	63	27
незавершені вироби	28	5
Разом	416	100

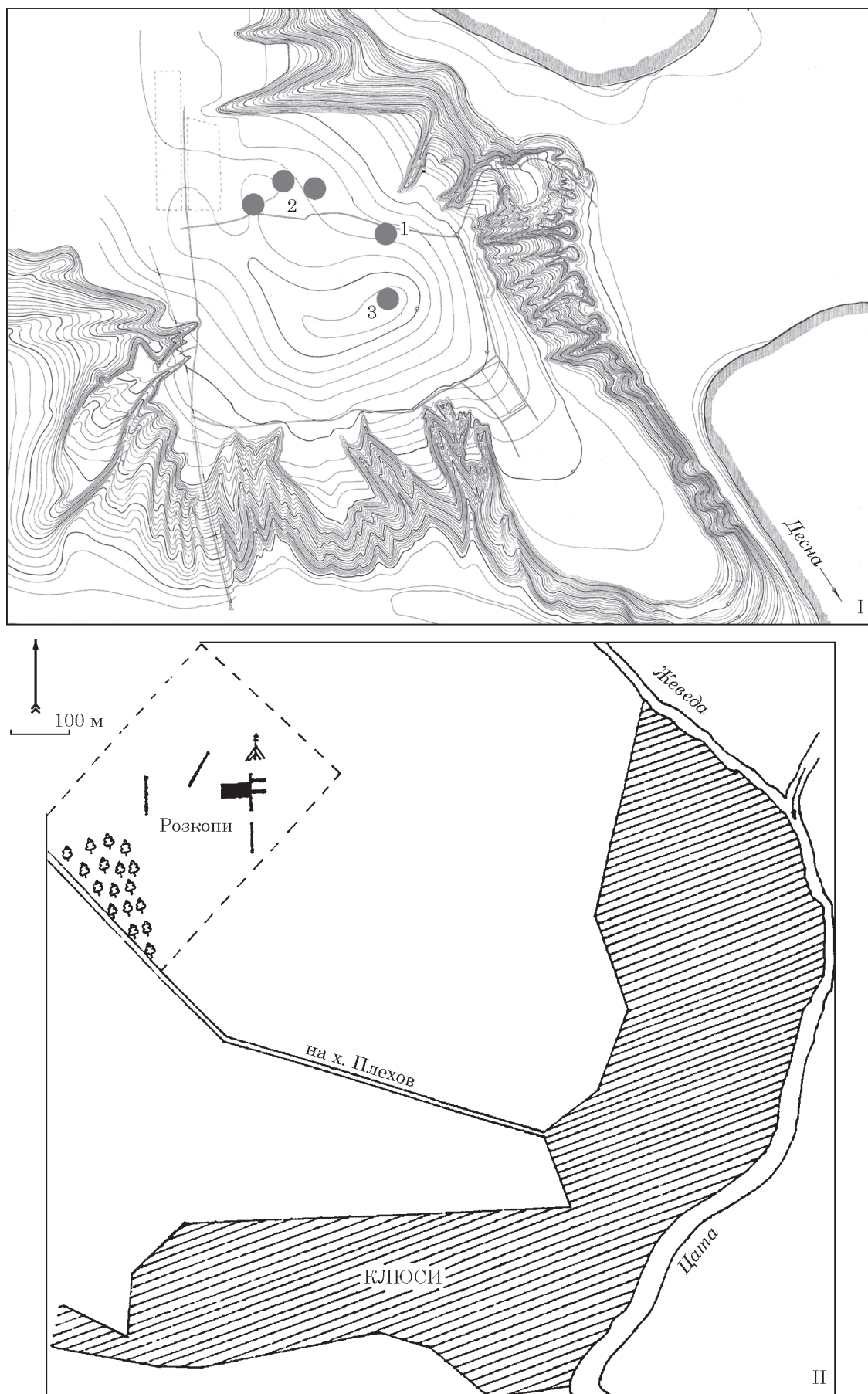

Рис. 2. Топографічні плани розташування стоянок: I — поблизу с. Пушкарі (стоянки поблизу с. Пушкарі: 1 — Пушкарі VIII; 2 — Пушкарі I; 3 — Пушкарі IX); II — Ключі (за Ступак 2008)

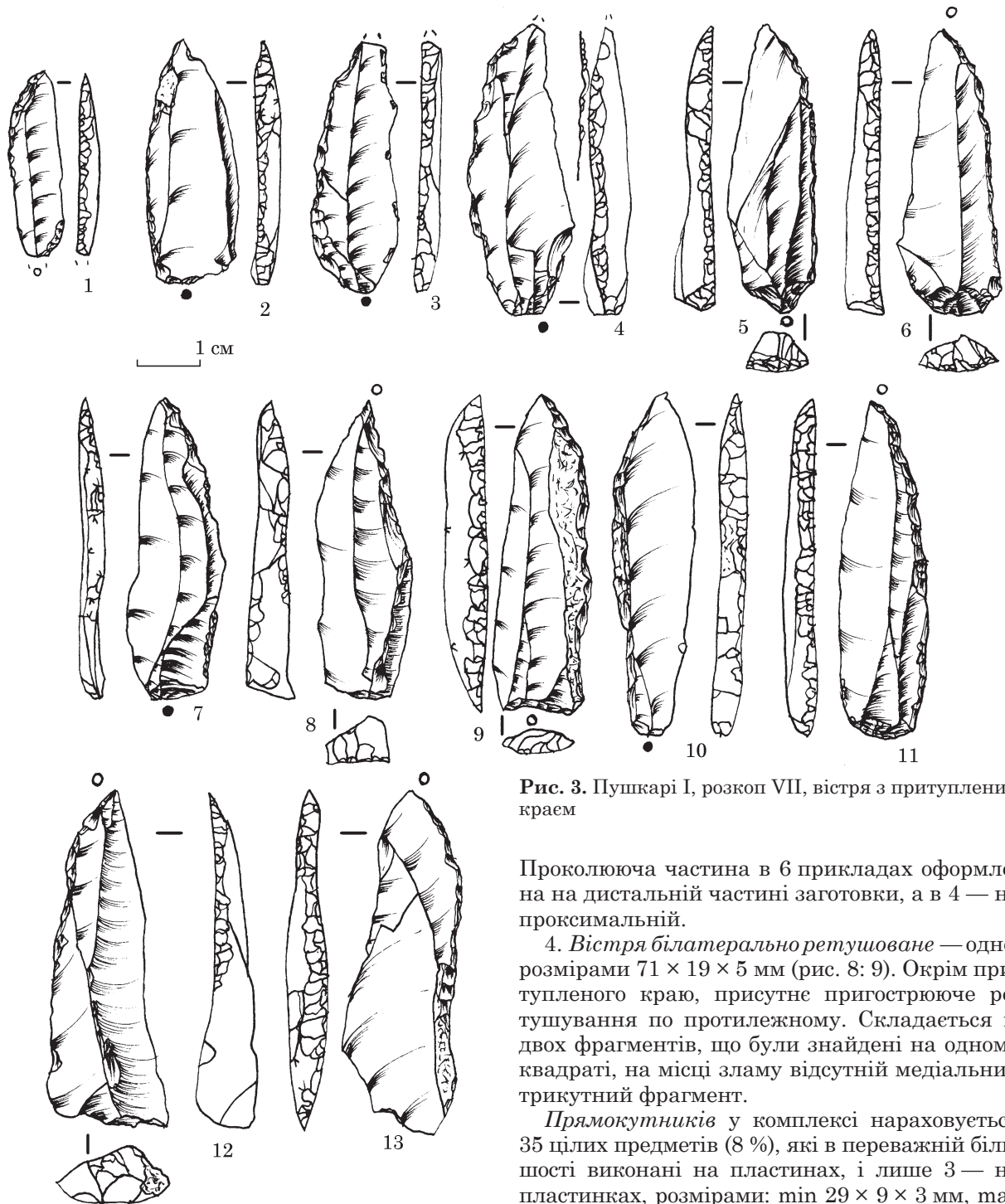

Рис. 3. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

Проколююча частина в 6 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 4 — на проксимальній.

4. Вістря білатерально ретушоване — одне, розмірами $71 \times 19 \times 5$ мм (рис. 8: 9). Окрім притупленого краю, присутнє пригострююче ретушування по протилежному. Складається із двох фрагментів, що були знайдені на одному квадраті, на місці зламу відсутній медіальний трикутний фрагмент.

Прямокутників у комплексі нараховується 35 цілих предметів (8 %), які в переважній більшості виконані на пластинах, і лише 3 — на пластинках, розмірами: $\min 29 \times 9 \times 3$ мм, $\max 59 \times 22 \times 9$ мм (в середньому $41 \times 15 \times 5$ мм). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушшю по всьому краю заготовки (16 одиниць) (рис. 9); 2) з притуплюючою ретушшю по всьому краю заготовки (14 одиниць) (рис. 10); 3) з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки (3 одиниці); 4) з нерегулярною перлинною або лускатою ретушшю (2 одиниці).

Характерною ознакою прямокутників є обмеженість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлено наступними типами — дорсальне (19 одиниць), дорсально / вентральне (4 одиниці), а в 11 випадках проксимальна час-

тальній частині заготовки, а в 14 — на проксимальній.

3. Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною — 10 одиниць, розмірами: $\min 38 \times 12 \times 3$ мм, $\max 60 \times 20 \times 9$ мм (в середньому $48 \times 15 \times 6$ мм) (рис. 8: 1—3). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до $1/3$ довжини заготовки. Оброблений ретушшю край має опуклу або гостроскошену (4 одиниці) та пряму (6 одиниць) форми. Всі вироби дорсально тронковані.

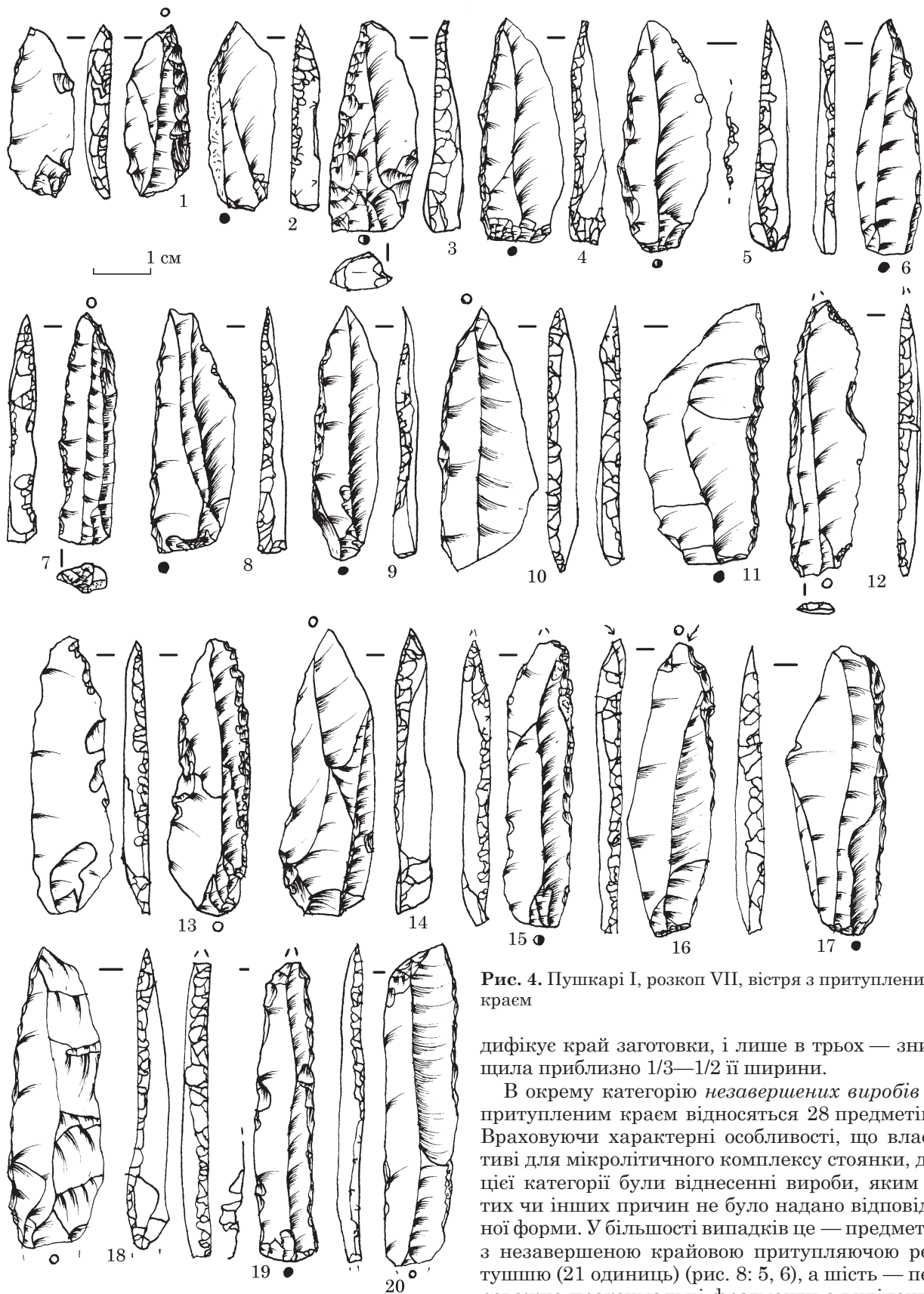

Рис. 4. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

дифікує край заготовки, і лише в трьох — знищила приблизно 1/3—1/2 її ширини.

В окрему категорію *незавершених виробів* з притупленим краєм відносяться 28 предметів. Враховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки, до цієї категорії були віднесені вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадків це — предмети з незавершеною крайовою притупляючою ретушю (21 одиниць) (рис. 8: 5, 6), а шість — переважно проксимальні фрагменти з виділеними притупляючою ретушю виїмками (рис. 8: 7—8). Окремо слід виділити один із виробів, який має тронковану проксимальну частину та незавершену притупляючу ретуш, що наносилась на різцевий скол (рис. 8: 4).

тина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на одному виробі зафіксоване вентральне пласке підтісування. Всі прямокутники мають прямий притуплений край, що не сильно мо-

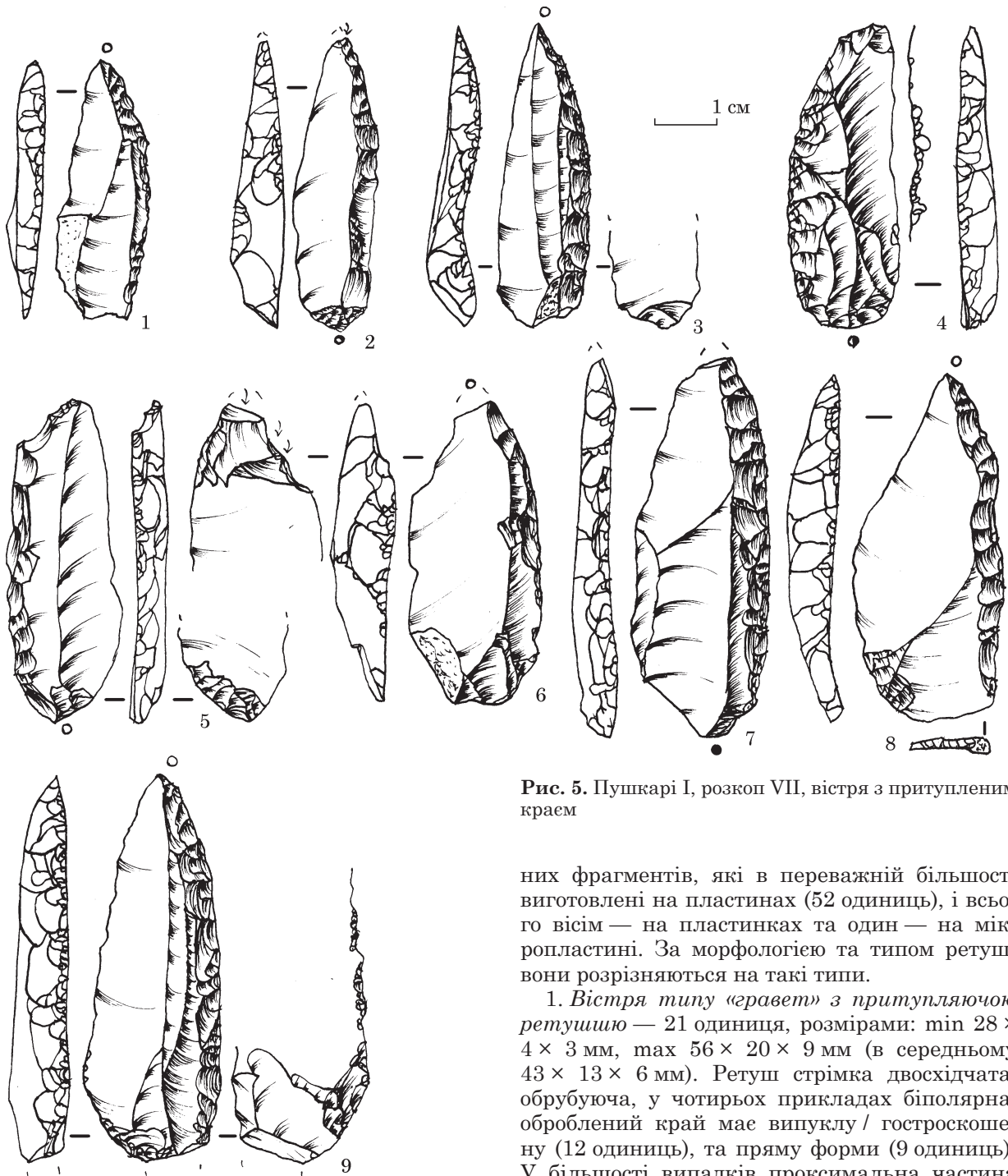

Рис. 5. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

них фрагментів, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 одиниць), і всього вісім — на пластинках та один — на мікропластині. За морфологією та типом ретуші вони розрізняються на такі типи.

1. *Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю* — 21 одиниця, розмірами: min $28 \times 4 \times 3$ мм, max $56 \times 20 \times 9$ мм (в середньому $43 \times 13 \times 6$ мм). Ретуш стрімка двосхідчата, обрубуюча, у чотирьох прикладах біполярна, оброблений край має випуклу / гостроскошену (12 одиниць), та пряму форми (9 одиниць). У більшості випадків проксимальна частина

Також, в колекції наявні 193 фрагменти (проксимальних та медіальних) виробів із притупленим краєм, які неможливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування ремонту.

Клюси. Мікролітичний комплекс стоянки Ключи представлений 283 одиницями (або 35,5 % від усіх виробів зі вторинною обробкою), який за своїми морфологічними ознаками також розподіляється на: *вістря та прямокутники* (табл. 2).

Вістер з притупленим краєм нараховується 60 одиниць (20 %) цілих виробів та 19 дисталь-

Таблиця 2. Ключи, розкоп 1966 р., мікролітичний комплекс

Назва	Одиниці	%
Прямокутники	29	10
Вістря з притупленим краєм	60	20
Фрагменти:	194	67
проксимальні / медіальні	166	85
дистальні частини вістер	19	15
незавершені вироби	9	3
Разом	283	100

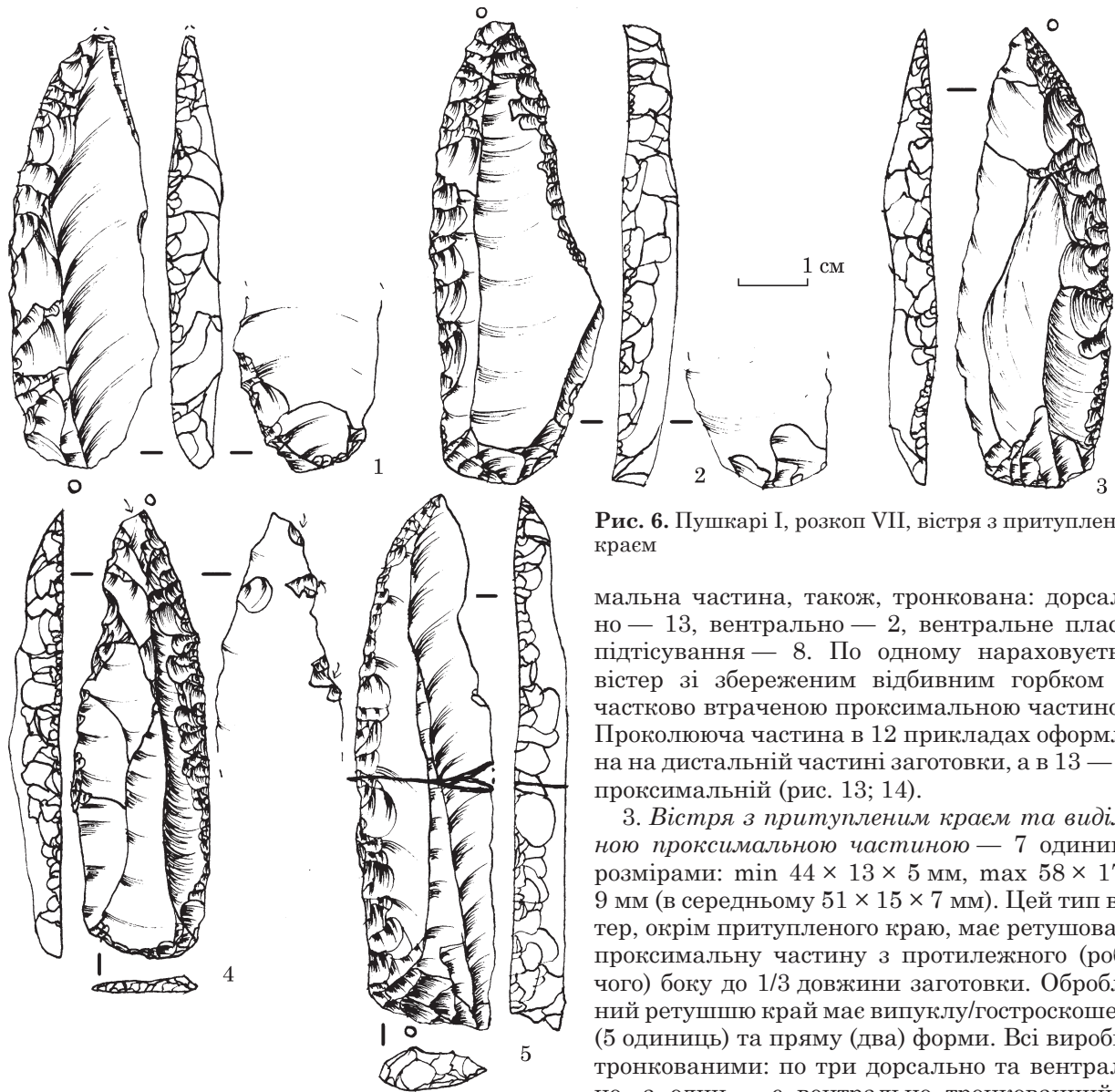

Рис. 6. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

вістер тронкована: 9 — дорсально, 4 — вентрально, 1 — має сліди дорсально/вентрального плаского підтісування, а одне — тронковане за допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Винятком є три вістря зі збереженим відбивним горбком, та два із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 9 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, і в 12 — на проксимальній (рис. 11: 4—19; 12: 3—12).

2. *Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю* — 25 одиниць, розмірами: $\min 36 \times 13 \times 5$ мм, $\max 66 \times 29 \times 11$ мм (в середньому $53 \times 19 \times 7$ мм). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, дво- або трисхідчатої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушшю край, в більшості випадків, має випуклу / гостроскошену форму, і лише в 4 — пряму. Прокси-

мальна частина, також, тронкована: дорсально — 13, вентрально — 2, вентральне пласке підтісування — 8. По одному нараховується вістер зі збереженим відбивним горбком та частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 12 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 13 — на проксимальній (рис. 13; 14).

3. *Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною* — 7 одиниць, розмірами: $\min 44 \times 13 \times 5$ мм, $\max 58 \times 17 \times 9$ мм (в середньому $51 \times 15 \times 7$ мм). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до $1/3$ довжини заготовки. Оброблений ретушшю край має випуклу/гостроскошену (5 одиниць) та пряму (два) форми. Всі вироби є тронкованими: по три дорсально та вентрально, а один — є вентрально тронкований із дорсальним пласким підтісуванням. Проколююча частина в двох прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в п'яти — на проксимальній (рис. 12: 2, 13—15).

4. *Вістря з боковою виїмкою* — 4 одиниці, розмірами: $\min 30 \times 9 \times 4$ мм, $\max 51 \times 14 \times 6$ мм (в середньому $38 \times 12 \times 5$ мм). Виїмка оформлена за допомогою притуплюючої ретуші, у двох випадках займає $1/3$ довжини заготовки, а ще у двох — $2/3$. Два вістря мають вентрально тронковану проксимальну частину, та по одному зі збереженим відбивним горбком, і частково втраченою проксимальною частиною. На одному присутня пригострююча ретуш по протилежному від виїмки краю. Проколююча частина в трьох прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в одному на проксимальній (рис. 11: 1—3).

5. *Вістря білатерально ретушовані* — 3 одиниці, розмірами: $\min 32 \times 12 \times 5$ мм, $\max 49 \times 17 \times 6$ мм (в середньому $42 \times 14 \times 5$ мм). Окрім притупленого краю, присутнє пригос-

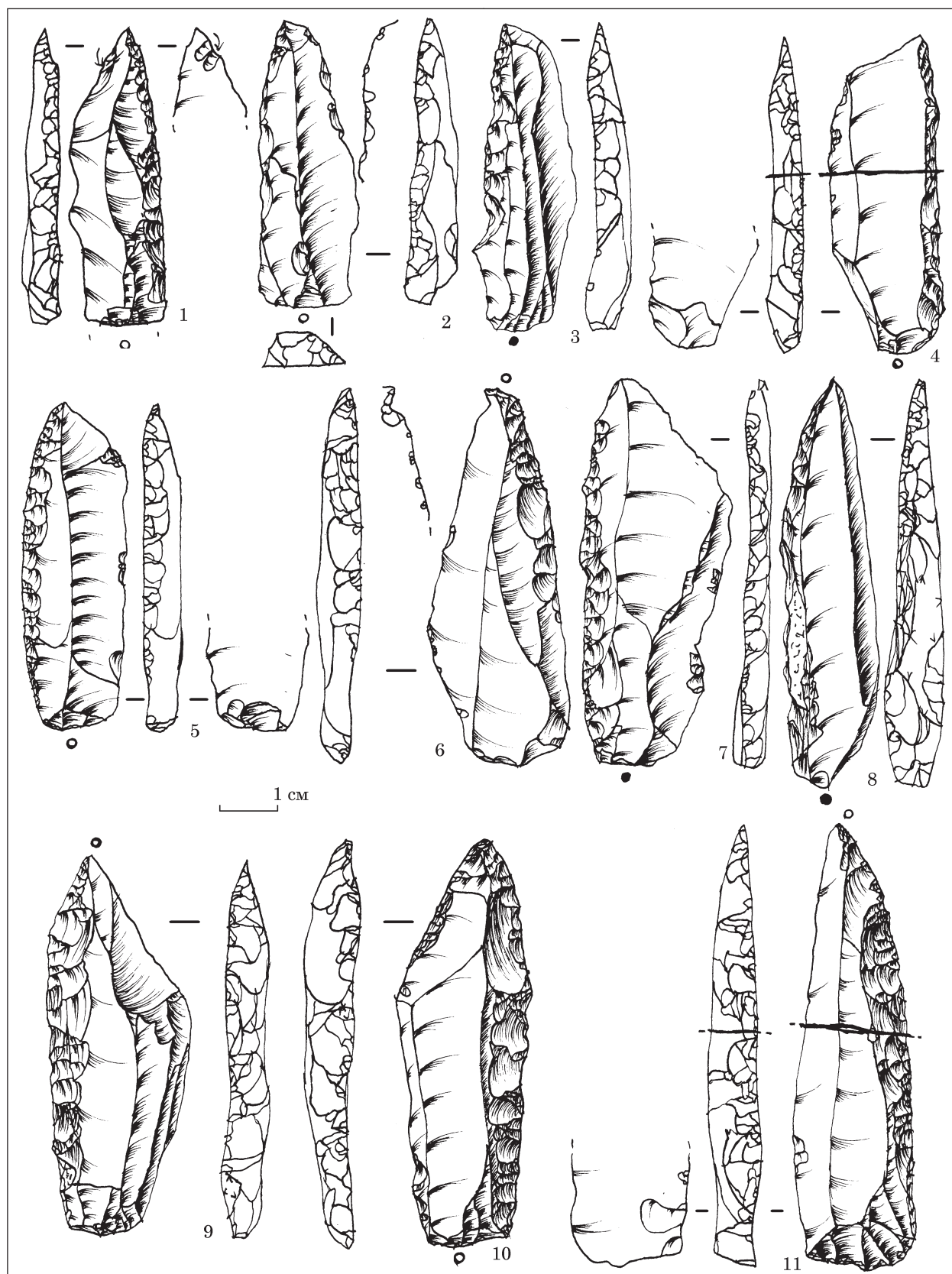

Рис. 7. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

трюоче ретушування по протилежному. Два вироби мають дорсальне тронкування, а в одного зберігся відбивний горбок. Проколююча частина в одному прикладі оформлена на дис-

тальній частині заготовки, а в двох — на проксимальній (рис. 12: 1).

Прямокутників у комплексі нараховується 29 цілих предметів (10 %), які в переважній

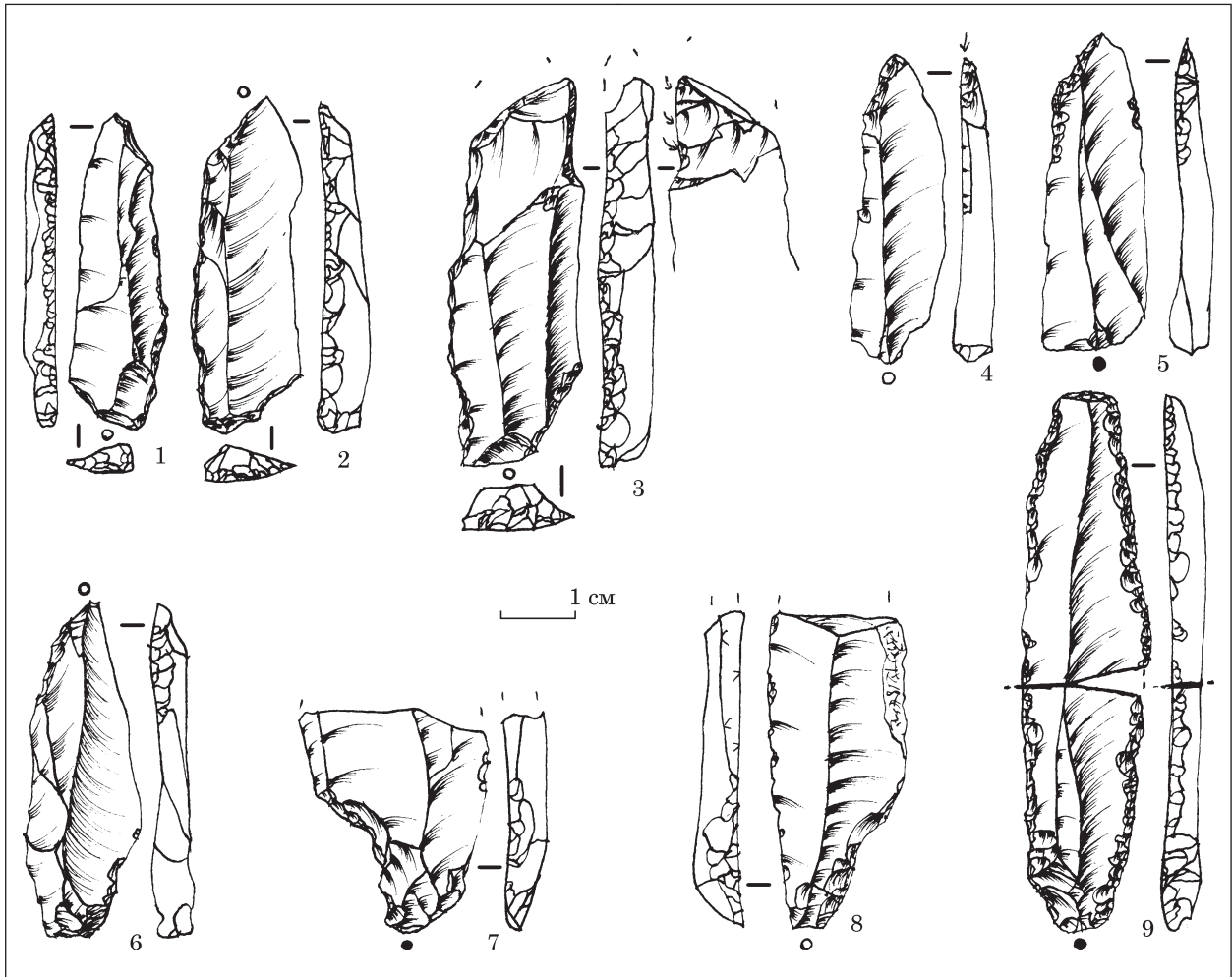

Рис. 8. Пушкарі І, розкоп VII: 1—3 — вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною; 4—8 — незавершені вироби; 9 — вістря білатерально ретушоване

більшості виконані на пластинах, і лише шість на пластинках та три на мікропластинах, розмірами: $\min 22 \times 5 \times 2$ мм, $\max 56 \times 19 \times 8$ мм (в середньому $39 \times 14 \times 5$ мм) (рис. 15; 16). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушню по всьому краю заготовки (14 одиниць); 2) з притупляючою ретушню по всьому краю заготовки (8 одиниць); 3) з дрібною перлинною ретушню по всьому краю заготовки (3 одиниці); 4) з нерегулярною перлиною або лускатою ретушню (4 одиниці).

Як зазначалося вище, характерною ознакою прямокутників є замкнутість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлене наступними типами — дорсальне (23 одиниці), вентральне (два) та дорсально / вентральне (один), а в трьох випадках проксимальна частина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на трьох виробах зафіксоване вентральне плоске підтісування, що у двох прикладах пов'язане із проксимальною, а в одному — із дистальною частинами заготовки.

За формою обробленого ретушню краю прямокутники розрізняються на: з прямим при-

тупленим краєм — 15 одиниць; з випуклим / гостроскошеним — 12 одиниць; з увігнутим — один. Притупляюча ретуш нанесена таким чином, що не сильно модифікує край заготовки, і лише в п'яти — знищила приблизно $1/3$ — $1/2$ її ширини. У цілому представлені вироби утворюють морфологічно сталі серії, проте, два дещо вирізняються від інших, розглянемо їх більш детально.

Перший, виготовлений на мікропластині розмірами $22 \times 5 \times 2$ мм. Притуплений край прямий, оформлений за допомогою прямовисної біполярної ретуші, робочий край обмежений вентральним косим бітронкуванням, надаючи тим самим заготовці форму низької трапеції. Другий, виготовлений на пластинці розмірами $41 \times 7 \times 4$ мм. Притуплений край увігнутий, оформлений двосхідчатою ретушню, робочий край обмежений вентральним прямим та косим тронкуванням (рис. 15: 1, 6).

До окремої категорії *незавершених виробів* з притупленим краєм відносяться дев'ять предметів. Ураховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки Ключі, до цієї категорії були віднесені

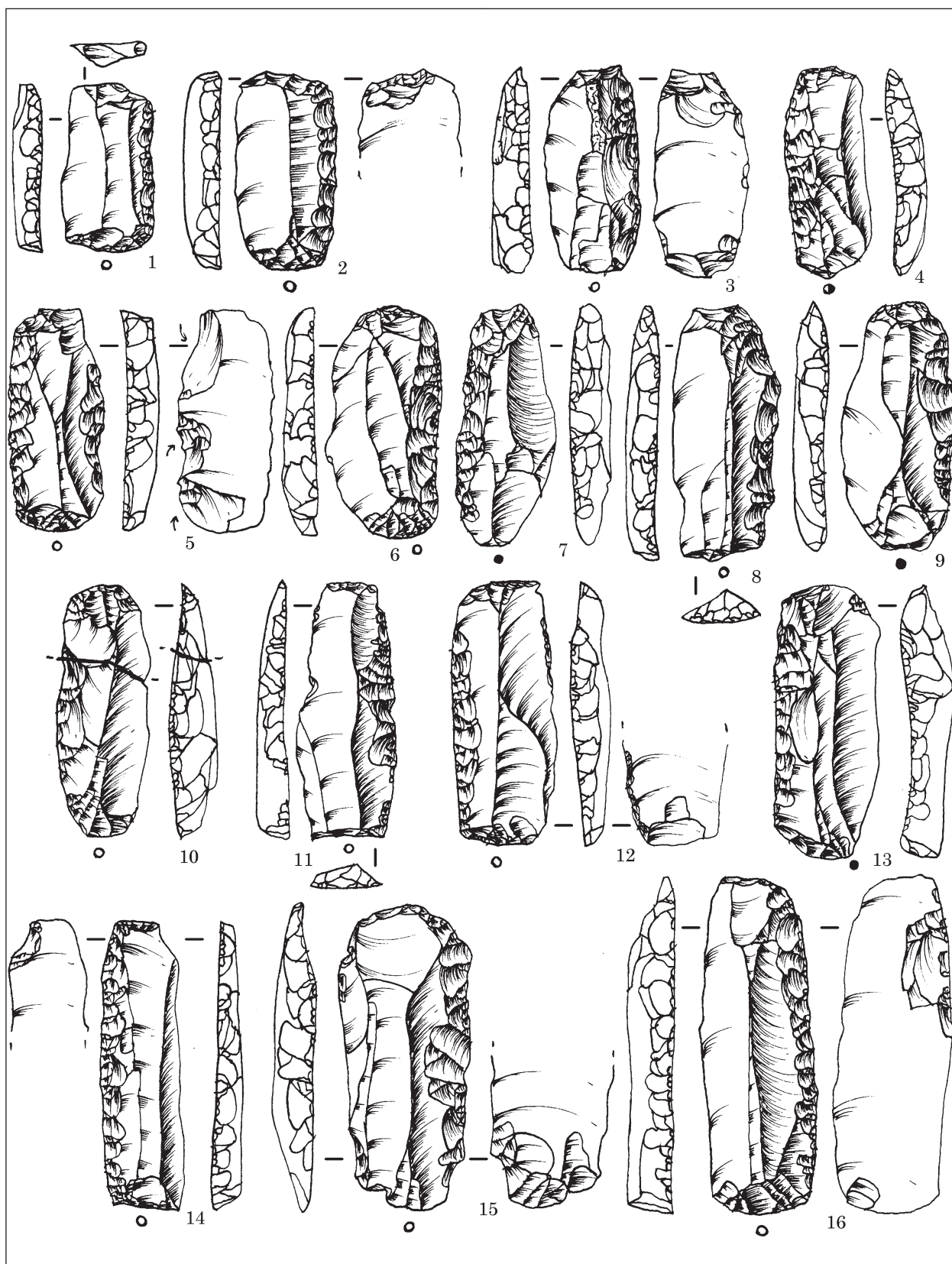

Рис. 9. Пушкарі I, розкоп VII, прямокутники

вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадках це предмети з незавершеною крайовою ретушю (8 одиниць).

Також, в колекції наявні 166 фрагментів виробів із притупленим краєм, які не можливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування методу ремонту.

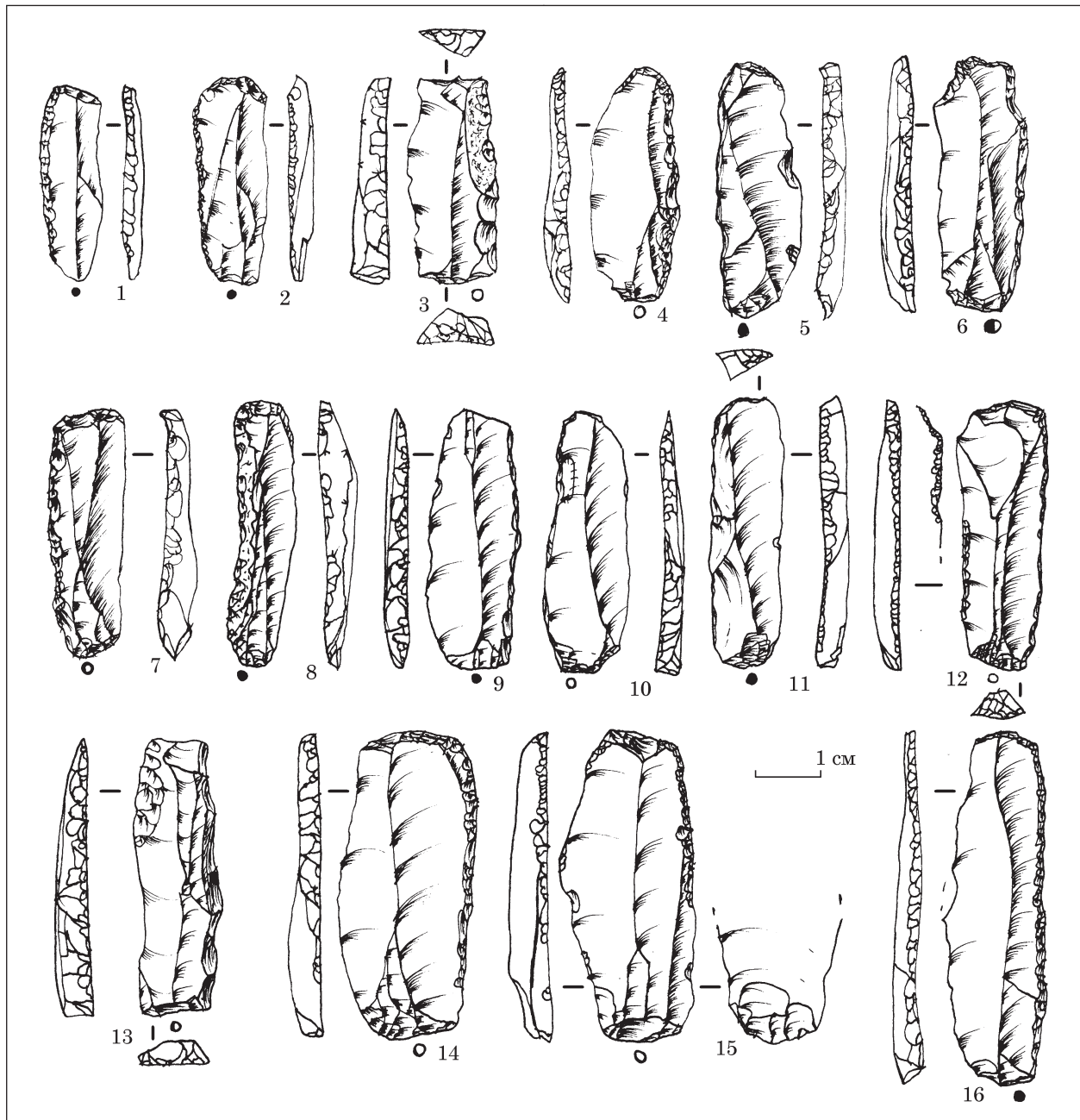

Рис. 10. Пушкарі I, розкоп VII, прямокутники

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІКРОЛІТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ

Мікролітичний комплекс проаналізованих пам'яток складається із виробів з притупленим краєм, що за своїми морфологічними ознаками розподіляються на вістря та прямокутники. Разом із фрагментами вони становлять — 28 і 35,5 % (Пушкарі I і Кюси відповідно) серед усіх виробів зі вторинною обробкою. Комплекс характеризується високим ступенем фрагментації (понад 50 %), що пояснюється як їх активним використанням, так і браком при виробництві. Серед фрагментів із притупленим краєм розрізняються: дистальні частини вістрів, які становлять — 27 та 15 %, і невизначені проксимальні та медіальні частини — 73 та 85 %.

Вістря з притупленим краєм переважають над прямокутниками, їх співвідношення складає — 75 / 25 % і 67 / 33 % відповідно. Основною заготовкою для виробів із притупленим краєм слугували пластини та пластинки, і лише у виключних випадках — мікропластини. За своїми морфологічними ознаками вістря розподіляються на такі основні типи: 1) «гравет»; 2) з виділеною проксимальною частиною; 3) з боковою виїмкою.

За характером ретуші, яка формує притуплений край — з притупляючою та з напівстрімкою лускатою. У цілому для даної категорії знарядь властивий обмежений робочий край, що утворюється ретушуванням однієї зі сторін та проксимальної частини вістря.

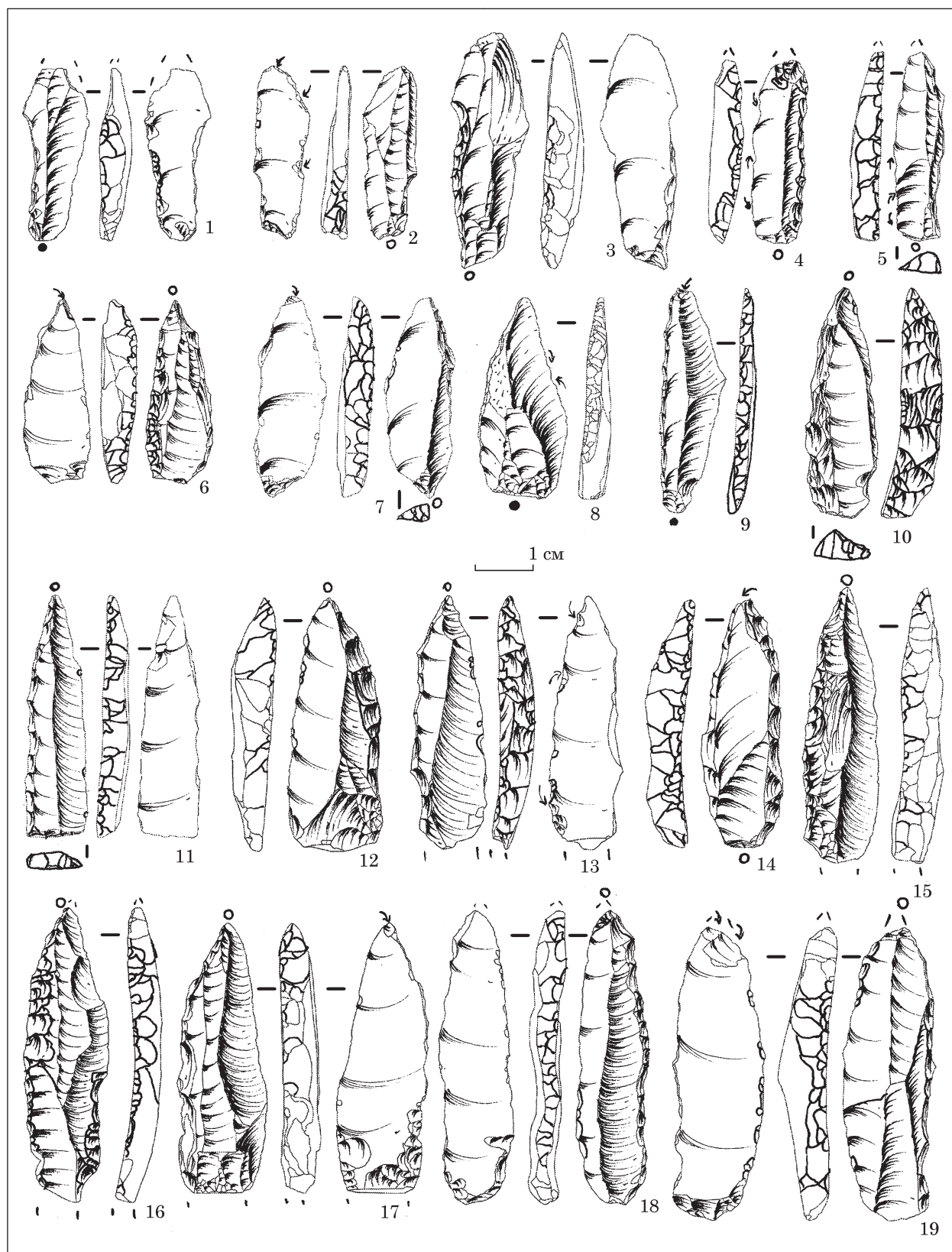

Рис. 11. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушю представлені у всіх крем'яних колекціях, їх відсоток становить — 47 та 37 % (Пушкарі I та Клюси відповідно), розмірами: Пушкарі I min $29 \times 8 \times 3$ мм, max $63 \times 20 \times 9$ мм,

в середньому $46 \times 14 \times 5$ мм; Клюси min $28 \times 4 \times 3$ мм, max $56 \times 20 \times 9$ мм; в середньому $43 \times 13 \times 6$ мм. За формою притупленого краю їх можна розділити на випуклі та прямі. Перші, домінують серед матеріалів Ключів і становлять 57 %, а

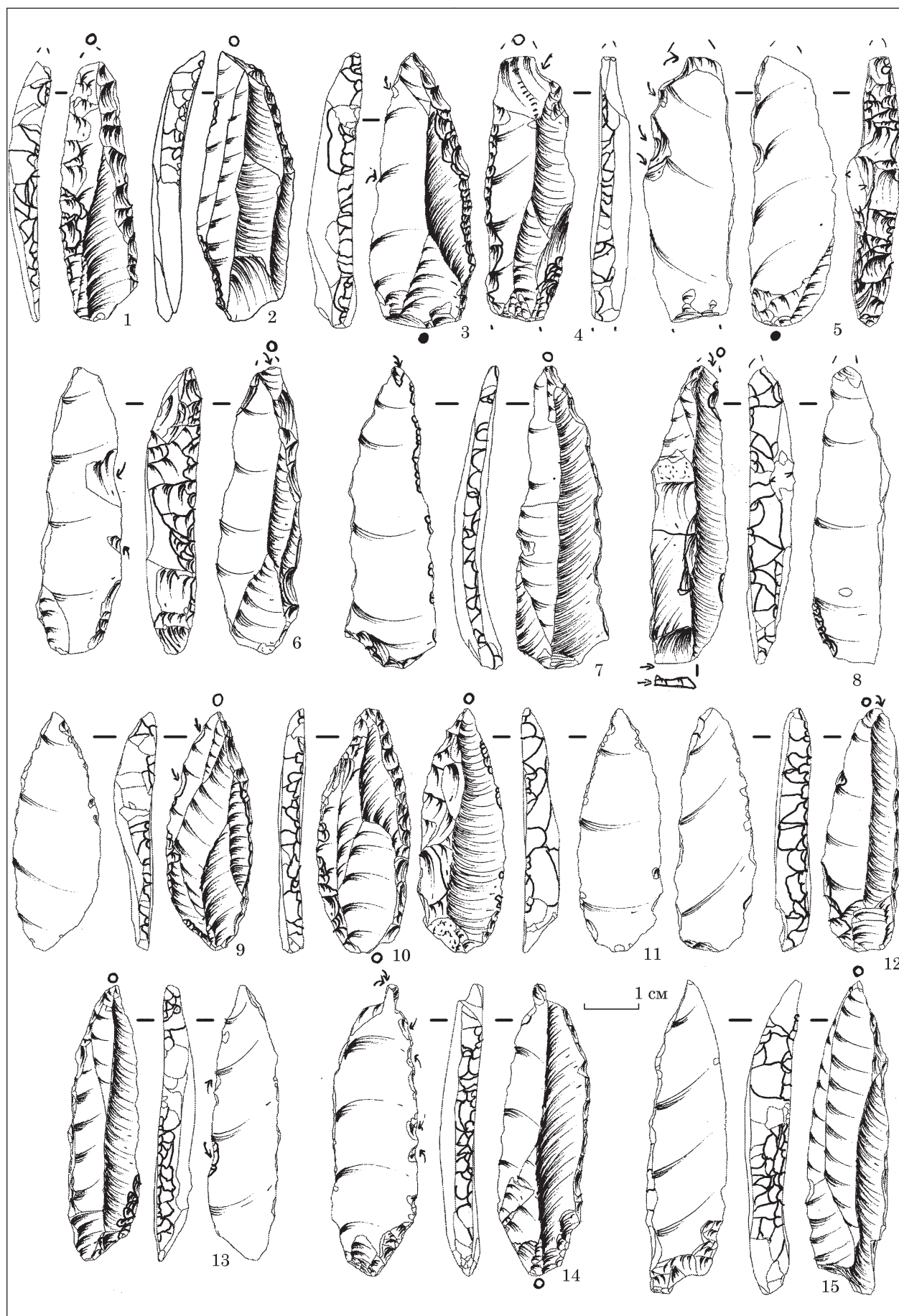

Рис. 12. Ключі, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

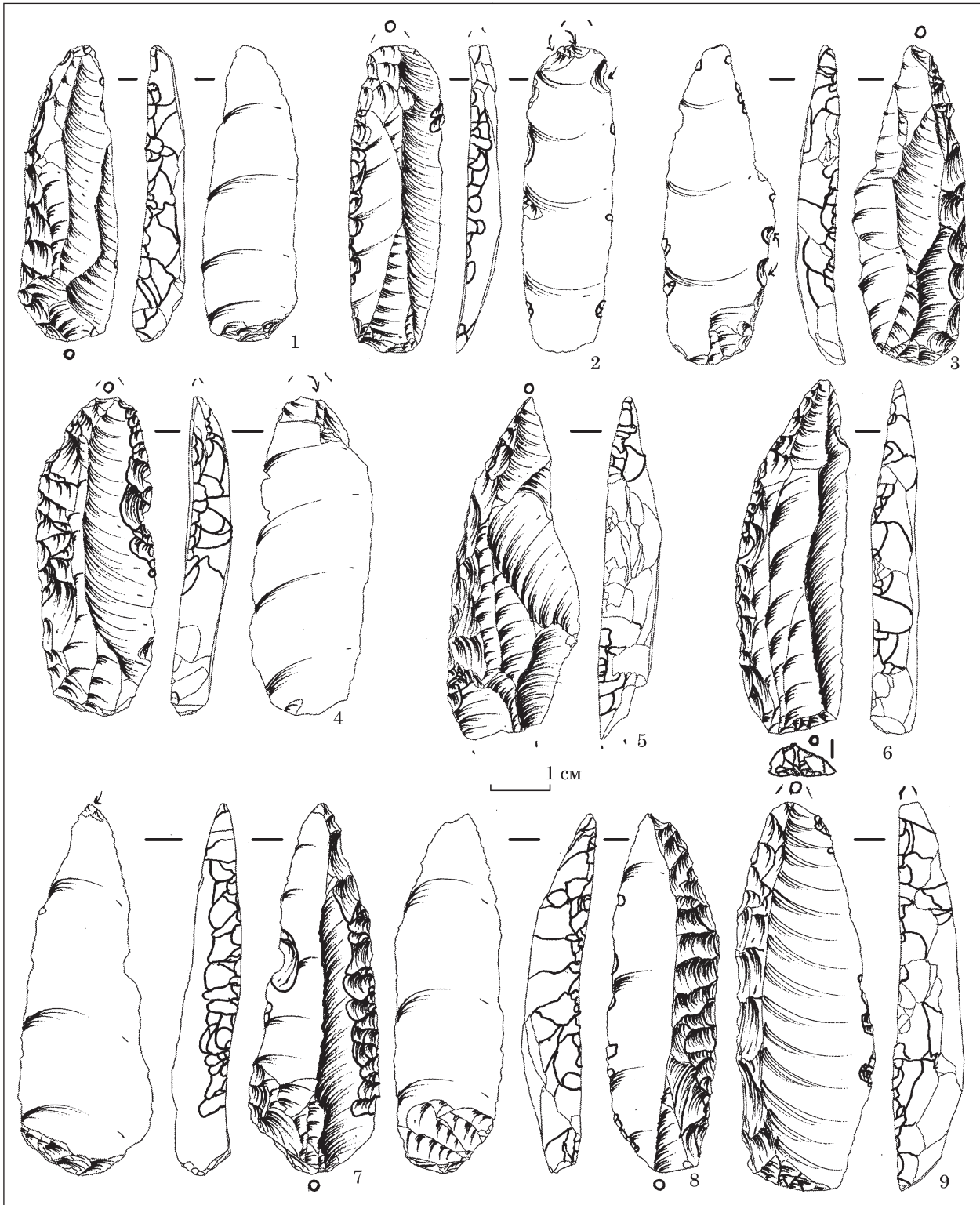

Рис. 13. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

в Пушкарях І таких 38 %. Вістер з прямим притупленим краєм — 43 та 62 % відповідно. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 47 % виробів Пушкарів І, а для Ключів цей показник складає 71 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. По одному екземпляру з Пушкарів І та Ключів мають сліди дорсально /

вентрального плоского підтісування. Також, по одному виробу представлені вістря, що мають тронкування за допомогою поперечного різцевого сколу. Крім того, у 64 % екземплярів із Пушкарів І мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Ключах — 43 %.

Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю також представлені серед ма-

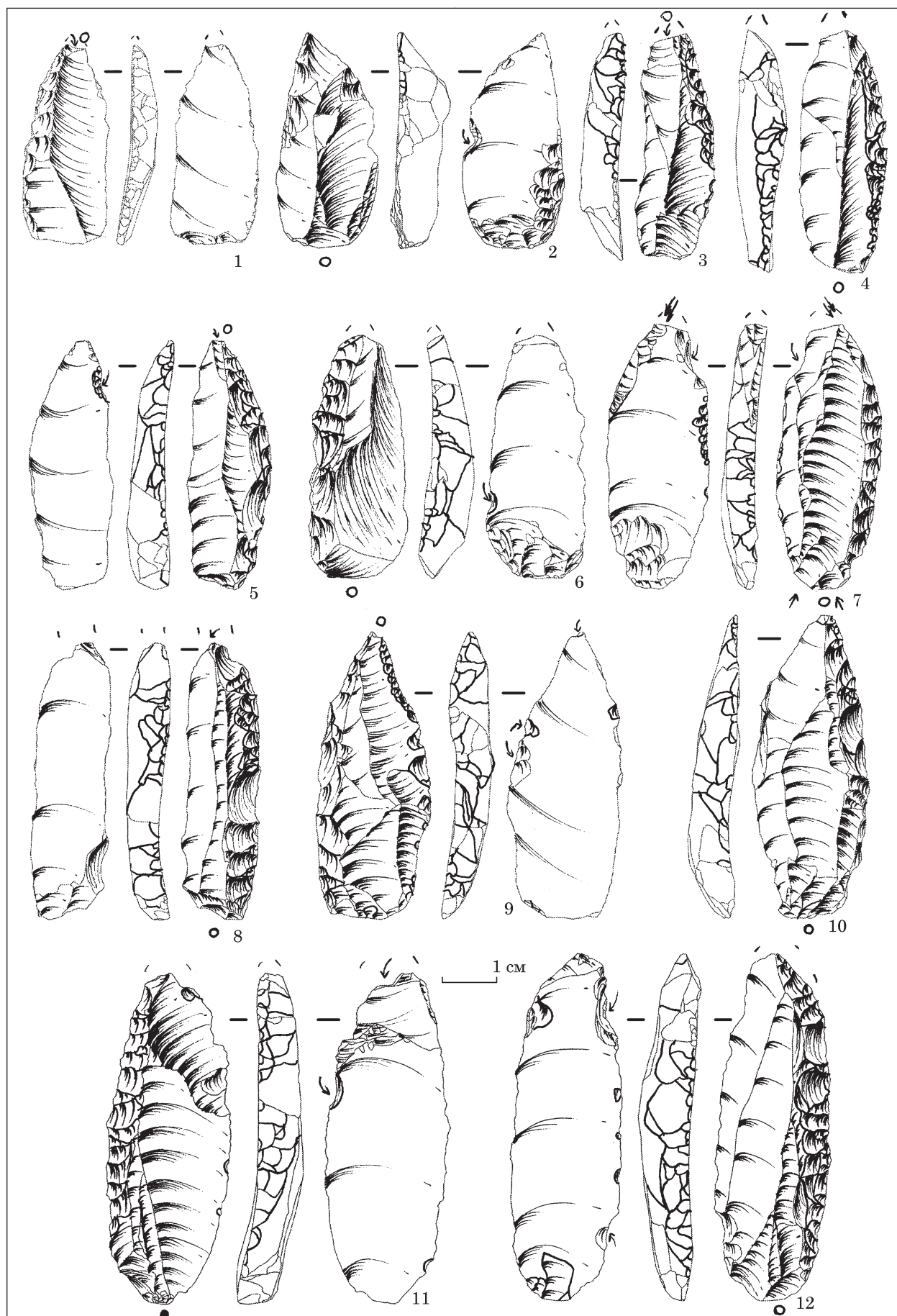

Рис. 14. Ключі, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

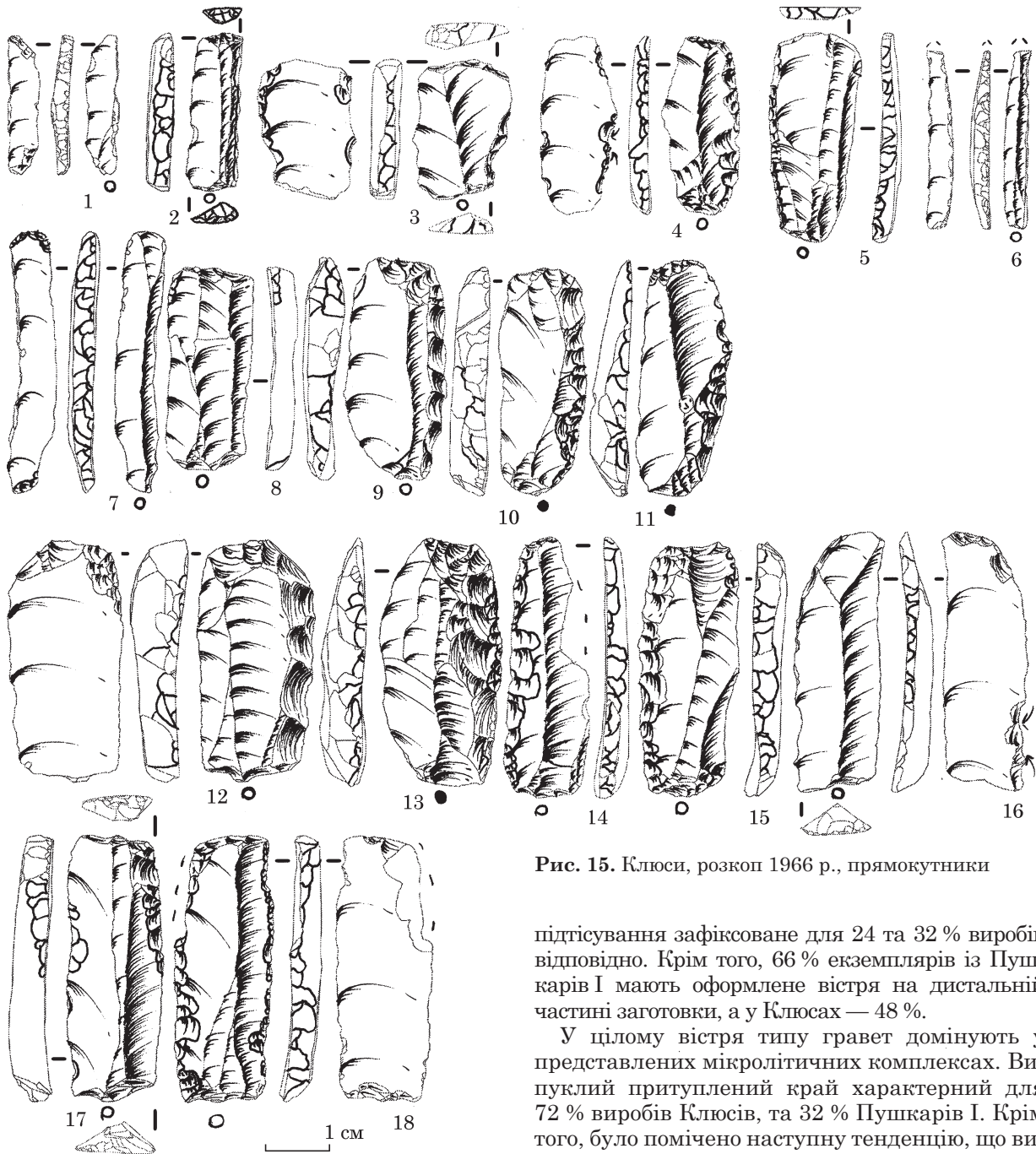

Рис. 15. Клюси, розкоп 1966 р., прямокутники

підтісування зафіксоване для 24 та 32 % виробів відповідно. Крім того, 66 % екземплярів із Пушкарів I мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Ключах — 48 %.

У цілому вістря типу гравет домінують у представлених мікролітичних комплексах. Випуклий притуплений край характерний для 72 % виробів Ключів, та 32 % Пушкарів I. Крім того, було помічено наступну тенденцію, що випуклий притуплений край утворює пряме робоче лезо, і навпаки.

Широкого розповсюдження у застосуванні отримало вміння корелювати під необхідні потреби метричні показники заготовки. Вони відображаються у високому відсотку прикладів із тронкуванням, для Пушкарів I — 56 %, Ключів — 83 %. Серед усіх випадків переважає тронкування на дорсальну або вентральну сторону (Пушкарі I — 77 %, Ключі — 75 %), і близько чверті всіх виробів мають сліди вентрального, або дорсально/вентрального плоского підтісування. З іншого боку показово, що на майже половині вістер з Пушкарів I відбивний горбок був збережений повністю. Також примітно, що 35 % вістер типу «гравет» Пушкарів I, і 54 % — Ключів мають оформлений проколю-

матеріалів обох пам'яток, і складають по 43 %. Їх розміри: Пушкарі I min $42 \times 13 \times 4$ мм, max $77 \times 25 \times 10$ мм, ; в середньому $55 \times 19 \times 7$ мм; Ключі min $36 \times 13 \times 5$ мм, max $66 \times 29 \times 11$ мм, в середньому $53 \times 19 \times 7$ мм. Услід за вістями з притуплюючою ретушю, вони також розподіляються на — з прямим та випуклим притупленням краєм. Випуклих у Ключах більшість — 84 %, а в Пушкарях I — 37 %. Прямі навпроти домінують серед матеріалів Пушкарів I (63 %), і становлять лише 16 % у Ключах. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 66 % виробів Пушкарів I, а для Ключів цей показник складає 92 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. Вентральне плоске

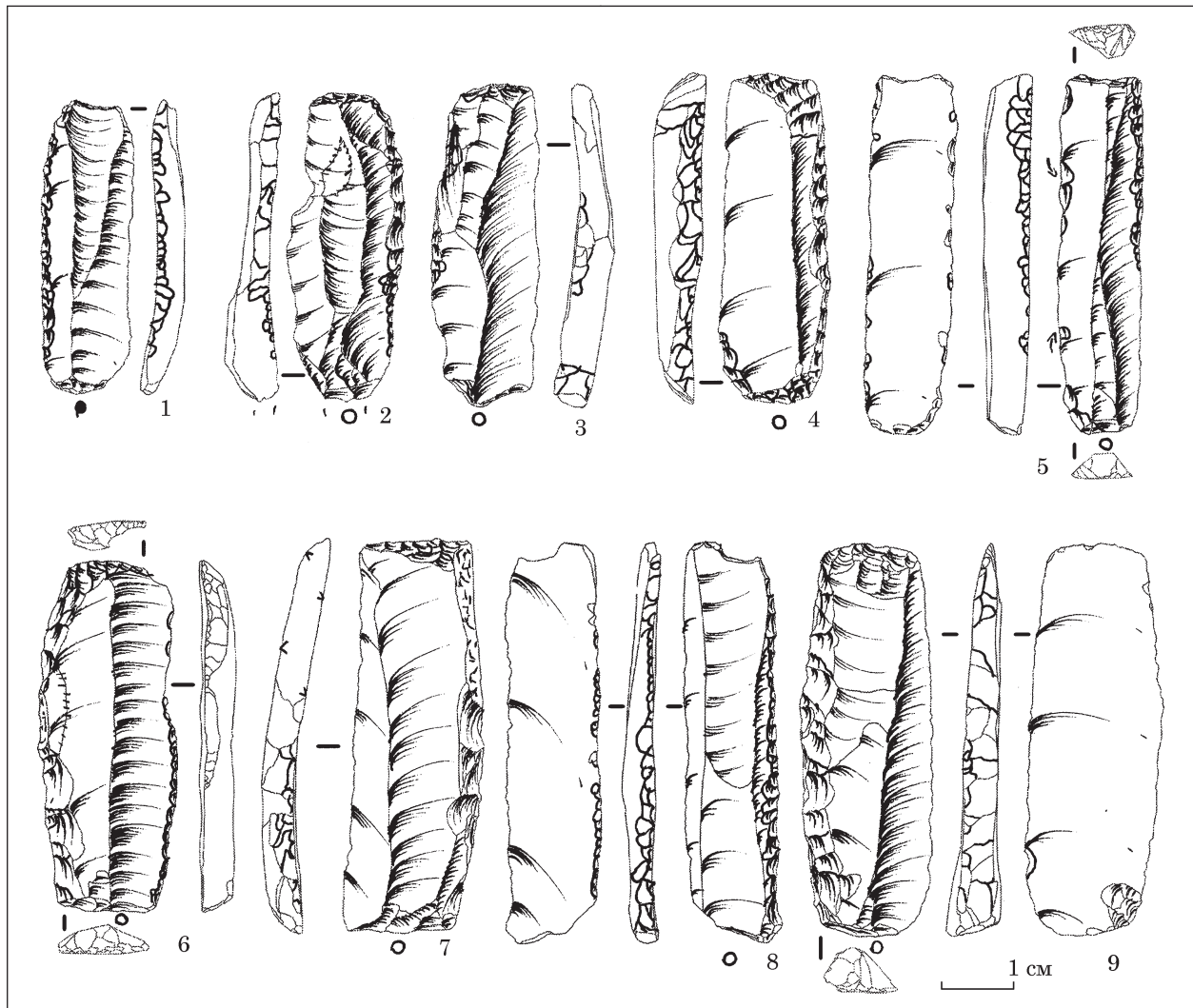

Рис. 16. Ключі, розкоп 1966 р., прямокутники

ючий кінець на проксимальній частині заготовки. Це може свідчити про певний якісний критерій при плануванні форми та відборі заготовки давніми майстрами.

Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною презентовані у колекціях Пушкарів I та Ключів, де вони становлять — 10 і 13 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min $38 \times 12 \times 3$ мм, max $60 \times 20 \times 9$ мм; в середньому $48 \times 15 \times 6$ мм; Ключі min $44 \times 13 \times 5$ мм, max $58 \times 17 \times 9$ мм, в середньому $51 \times 15 \times 7$ мм. Вироби із прямим притупленим краєм знову ж таки домінують у Пушкарях I — 60 %, а для Ключів цей показник становить 29 %. Усі вироби мають скошене тронкування проксимальної частини вістря — виключно на дорсальну сторону для Пушкарів I; по три вироби з Ключів — на дорсальну та вентральну сторони, і один має тронкування на вентральну сторону із дорсальним пласким підтісуванням. Проколюючий кінець оформлений на проксимальній частині заготовки у 40 % вістер з Пушкарів I, і у 71 % з Ключів.

Вістря з боковою виїмкою відсутні серед матеріалів Пушкарів I, і складають нечисельну

серію у Ключах — 4 одиниці (7 %), їх розміри: min $30 \times 9 \times 4$ мм; max $51 \times 14 \times 6$ мм; в середньому $38 \times 12 \times 5$ мм. Для більшості виробів притаманне тронкування проксимальної частини вістря — на дорсальну або вентральну сторони. Також, у більшості випадків проколюючий кінець сформований на дистальній частині заготовки.

Іншою складовою мікролітичного комплексу виступають *прямокутники*, що становлять — 25 % та 33 % (Пушкарі I та Ключі). Вслід за вістря з притупленим краєм вони продовжують лезо композитної зброї. Для даної категорії виробів, окрім притупленого краю, характерне тронкування обох кінців заготовки, рідше однієї. За типом ретуші, що формує притуплений край прямокутники розрізняються на: 1) з притупляючою ретушню; 2) з напівстрімкою лускатою ретушню; 3) з дрібною перлинною, або нерегулярною ретушню.

Прямокутники, що виготовлені за допомогою притупляючої ретуші становлять — 40 і 28 % (Пушкарі I Ключі). Їх розміри: Пушкарі I min $29 \times 9 \times 3$ мм, max $54 \times 20 \times 6$ мм, в середньому

40 × 13 × 4 мм; Ключи min 22 × 5 × 2 мм, max 43 × 15 × 5 мм, в середньому 31 × 10 × 3 мм. Вироби з напівстрімкою лускатою ретушшю становлять — 46 та 48 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min 29 × 13 × 5 мм, max 59 × 22 × 9 мм, в середньому 43 × 17 × 7 мм; Ключи min 28 × 13 × 3 мм, max 56 × 19 × 8 мм, в середньому 42 × 16 × 5 мм. Прямокутники з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки, або з нерегулярною перлиною або лускатою ретушшю становлять — 4 % та 24 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min 32 × 9 × 4 мм, max 47 × 20 × 6 мм, в середньому 40 × 13 × 5 мм; Ключи min 32 × 11 × 4 мм, max 56 × 16 × 6 мм, в середньому 44 × 13 × 5 мм.

Як зазначалося вище, більшість виробів бітронковані, таких у Пушкарях I — 69 %, Ключах — 90 %. Домінує тронкування на дорсальну сторону, рідше на вентральну. В Ключах один із прямокутників має один кінець тронкований на дорсальну сторону, а інший — на вентральну.

ВИСНОВКИ

Проведений порівняльний аналіз мікролітичних комплексів стоянок Пушкарі I та Ключи демонструє в цілому типологічну та статистичну тотожність. Комплекси представлені виробами, що використовувались за спільними принципами, проте з дещо відмінними формами. Вони складаються з двох основних компонентів, які утворюють довге лезо та проколюючу частину одного композитного знаряддя, це:

- 1) вістря;
- 2) прямокутники.

Саме для перших характерна варіабельність форми, яка продемонстрована на виробах Пушкарів I та Ключів. Різниця у формі підкреслюється також і метричними розбіжностями. Таким чином, на основі проведеного порівняльного аналізу для мікролітичних комплексів Пушкарі I та Ключи можна виділити наступні спільні типи вістер з притупленим краєм:

- 1) вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю;
- 2) вістря типу «гравет» з напівстрімкою ретушшю;
- 3) вістря з виділеною проксимальною частиною.

На думку автора, у випадку з вістрями типу гравет різниця в ретуші, залежить від розмірів обраної заготовки. Така думка отримала своє підтвердження при роботі із графіками основних метричних параметрів виробів (довжини, ширини та товщини) — вістря з напівстрімкою ретушшю завжди переважають за розміром заготовки, над виробами з притупляючою ретушшю (Нажаль з технічних причин відобразити графіки у всій повноті в даній публікації не можливо).

Проте, не зважаючи на відмінні розміри, принцип їх застосування один і той самий — в якості вкладенів до композитного знаряддя. За відсутністю цілих (повних) знахідок, зали-

шається лише уявляти яка могла бути форма та розміри наконечника, при товщині крем'яного вістря від 5 до 10 мм, і шириною від 13 до 25 мм. Також, це свідчить про об'єми наконечника з органічних матеріалів, на якому мав вміститися паз відповідної товщини.

Окремо слід охарактеризувати ситуацію із вістрями з боковою виїмкою, які представлені серед матеріалів Ключів. Їх нараховується всього чотири одиниці серед 283 виробів з притупленим краєм. У порівнянні разом із іншими мікролітичними виробами вони виокремлюються від комплексу загалом. Вірогідно припустити наявність невеликої домішки, що може походити з іншої ділянки стоянки.

У свою чергу для прямокутників, які продовжують лезо композитного знаряддя, також прослідковано різницю у розмірах між оформленими притупляючою ретушшю та напівстрімкою. Тобто підтверджується навмисне виробництво саме таких серій вкладенів з притупленим краєм.

Іншим важливим чинником, що також впливає на формування композитного знаряддя, є форма вістря яка задається при ретушуванні у поєднанні із природними властивостями заготовки. Вістря Пушкарів I та Ключів мають один оброблений ретушшю довгий край, з проколюючим кінцем та поперечно тронкованою проксимальною частиною. При цьому ретушування надає заготовці прямий або випуклий притуплений край, в Пушкарях I домінує — прямий (68 %), а в Ключах — випуклий (72 %). На думку автора, форма притупленого краю вкладенів може впливати на спосіб його кріплення відносно наконечника композитного знаряддя (Васильєв 2018). Наприклад, прямий притуплений край завдяки своїй формі щільно прилягає по всій довжині до пазу. А випуклий притуплений край навпаки ні, якась частина буде виділятися від тіла наконечника. Надійно зафіксувати в такому випадку можна «поглибивши» паз, щоб вирівняти край. Проте такий варіант не є виробничо доцільним, можливо така форма надавалась навмисно саме для того, щоб отримати необхідний кут і відстань між тілом наконечника і тією частиною вістря, яке не ввійшло у паз. Таке розміщення вкладенів вірогідне, якщо їх розташувати вістрям до низу, тим самим утворюючи зубці як у гарпунних знарядь. Слід зазначити, що на даному етапі ми не маємо вагомих доказів використання мікролітів таким чином, адже знахідки наконечників з пазом із органічним матеріалом є рідкісними, а на пам'ятках що розглядаються представлені фрагментами із розкопів Пушкарі I.

Подальші дослідження над вивченням мікролітичних комплексів, із залученням сучасних надбань науки та техніки, дозволять отримати більше інформації стосовно однієї з головних сфер життя первісного суспільства — мисливства. Де мікролітичні вироби виконували функцію вкладенів, які утворювали лезо / леза композитних наконечників з органічних

матеріалів. Які фактори впливали на варіабельність форм та розмірів мікролітів в межах одного хронологічного зрізу: еволюційний розвиток мисливського оснащення, специфікація оснащення відповідно до потреб (наприклад, полювання на великих або дрібних ссавців), адаптація до умов навколишнього середовища на конкретній території (локальний тип), або всі разом.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковський, П. І. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі І. *Палеоліт і неоліт України*, II, 1, с. 155-188.

Беляева, В. И. 2002. *Палеолитическая стоянка Пушкарі І (характеристика культурного слоя)*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Васильєв, П. М. 2018. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 110-118.

Гладких, М. И. 1967. Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., 1, с. 204-207.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкарі). *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 99-115.

Нужный, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. 2-е вид., доп. Київ: Наукова думка; Київ: КНТ.

Ступак, Д. В. 2008. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомисль)*. Київ: Корвін-Пресс, с. 71-85.

Шовкопляс, И. Г. 1967. Новая позднелеполитическая стоянка на Черниговщине. *Археологические открытия 1966 г.* с. 187-189.

REFERENCES

Boryskovskyy, P. I. 1949. Paleolithchna stoyanka Pushkari I. *Paleolit i neolit Ukrayiny*, II, 1, s. 155-188.

Belyaeva, V. I. 2002. *Paleoliticheskaya stoyanka Pushkari I (kharakteristika kul'turnogo sloya)*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Vasylyev, P. M. 2018. Pohon: mikrolitychnyi kompleks. *Kam'yana doba Ukrainy*, 17—18, s. 110-118.

Gladkikh M.I. 1967. Arkheologicheskiye issledovaniya na Chernigovshchine v 1965 g. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine 1965—1966 gg.*, 1, s. 204-207.

Gribchenko, Yu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskiye osobennosti osnovnykh stoyanok pozdnego paleolita basseyna reki Desny (Khotylevo, Eliseievichi, Yudinovo, Pushkari). *Arkheologichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pam'iatky Serednoho Podniprovia, s. 99-115.

Nuzhnyy, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoyi tekhniki v kam'yanomu vitsi: udoskonalennya zbroyi pervisnykh myslivtsiv*. 2-e vyd., dop. Kyiv: Naukova dumka; Kyiv: KNT.

Stupak, D. V. 2008. Novi doslidzhennia verkhnopaleolitychnoi stoyanky Klyusy. In: Kulakovska, L. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkrytia paleolitychnoi stoyanky Radomyshl)*. Kyiv: Korvin-Press, s. 71-85.

Shovkoplyas, I. G. 1967. Novaya pozdnepaleoliticheskaya stoyanka na Chernigovshchine. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1966 g.*, s. 187-189.

P. M. Vasylyev

MICROLITHIC COMPLEX OF LATE GRAVETTIAN OF NORTHERN UKRAINE: ON THE EXAMPLE OF PUSHKARI I AND KLIUSY SITES

This article deals with new results of research microlithic complex of late Gravettian sites Pushkari I and Kliusy (Chernihiv region). The study is based on two large flint collections: Pushkari I, excavation 7 (1998—2018 by V. I. Belyaeva and P. M. Vasylyev) — 36777 units, where 4 % are tools, and 28 % of them are microlithic tools with fragments; Kliusy, excavation 1966 by I. G. Shovkoplyas — 9372 units, where 7.5 % are tools, and 35.5 % of them are microlithic tools with fragments.

Microlithic complex from Pushkari I consist of 416 units — backed points (23 %), rectangles (8 %) and their fragments (64 %). Backed points represented by three main types: backed retouched 47 %, semi abrupt retouched 43 %, backed retouched with oblique retouched proximal part 10 %. It's interesting that more of points with semi abrupt retouched have convex backed side, and backed retouched have a straight side. Rectangles also have divided at backed retouched (42 %), semi abrupt retouched (49 %) and small irregular retouched (9 %). In addition to the retouch they are different in size, semi abrupt retouched microlithics are bigger.

Microlithic complex from Kliusy consist of 283 units — backed points (20 %), rectangles (10 %) and their fragments (67 %). Backed points represented by three main types: backed retouched 47 %, semi abrupt retouched 43 %, backed retouched with oblique retouched proximal part 10 %. Also, in complex submitted 4 units (7 %) of shouldered points, probably they are related to different part of the site. Rectangles have divided at backed retouched (28 %), semi abrupt retouched (48 %) and small irregular retouched (24 %).

The comparative analysis of the microlithic complexes of Pushkari I and Kliusy sites lots shows, in general, typological and statistical identity. The complexes are represented by products that were used on common principles, but with slightly different shapes. The points of Pushkar I and Kliusy have one retouched long edge, with a puncturing end and a transversely truncated proximal part. At the same time retouching gives the workpiece a straight or convex blunt edge, in Pushkari I dominates — a straight line (68 %), and in Klyusy — a convex (72 %). According to the author, the shape of the blunt edge of the attachment may affect the way it is attached to the tip of the composite tool. Further studies on the study of microlithic complexes, with the involvement of modern science and technology, will provide more information on one of the main spheres of life in primitive society — hunting. Where microlithic products acted as attachments that formed the blades / blades of composite tips from organic materials.

Keywords: Northern Ukraine, Desna River basin, Upper Paleolithic, Late Gravettian, Pushkari's type sites, Microlithic complex.

Одержано 8.07.2019

ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна. **VASYLIEV Pavlo**, Research Officer, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9724-1027>, e-mail: pavlo_vasylyev@iananu.org.ua.